

Z HISTÓRIE SLOVENSKÝCH KALVÍNSKÝCH RITUÁLNYCH KNÍH Z ROKOV 1750 – 1758

ŠVAGROVSKÝ, Š.: On the History of the Slovak Calvinistic Ritual Books dated to the Years 1750 – 1758. Slovenská reč, 65, 2000, No. 5 – 6, pp. 279 – 294. (Bratislava)

In the middle of the 18th century, when the Counter-Reformation grew stronger, in Debrecen, there were issued five religious books for East Slovak Calvinists. Those were: *Mali Catechismus* (Shorter Catechism), hymnbook *Hlasz pobosnovno spéványá* (religious singsongs), *Žaltár Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz Soltari* (Psalter of king and prophet St. David), prayer book *Radosztz sertzta pobosneho* (Joy of religious heart) and handbook for priests named *Agenda ecclesiarum reformatarum*. Historical background of these books, their contents and language as well as their place in historical development of the Slovak language create the subject of this study.

1. Vznik kalvíntva v Zemplínskej stolici

V prvej polovici 16. storočia, keď – dobovou terminológiou povedané – prišla do Uhorska veľká reforma evanjelia, neskôr nazvaná reformáciou⁷, bola v krajine zložitá politická, vojenská i hospodárska situácia. V roku 1526 porazili Turci uhorské vojsko v bitke pri Moháči a do roku 1541 okupovali centrálnu časť Uhorska, pričlenili ju k Osmanskej ríši. Keďže Ľudovít II. Jagelovský, ktorý v bitke padol, nemal následníka, rozpútal sa dynastický zápas o uhorský trón medzi sedmohradským vojvodom Jánom Zápoľským a rakúskym arcivojvodom Ferdinandom I. Habsburským. Zo zápasu vyšiel víťazne Ferdinand I. Habsburský, ktorého v roku 1526 na všeobecnom sneme v Bratislave korunovali za uhorského kráľa. V krajine bola veľmi ťaživá aj hospodárska situácia. Po potlačení Dóžovho sedliackeho povstania a po vydaní zákonníka obyčajového práva v roku 1514, známeho pod názvom Tripartitum, poddaní už zostávali natrvalo pripútaní k pôde a nesmeli sa sťahovať bez súhlasu zemepána. Za prenajatú pôdu mali povinnosť robotnej renty (jeden deň v týždni), naturálnej renty (desiatok z úrody cirkvi a deviatok zemepánovi) a museli ešte dávať osobitné dary zemepánovi.

V tejto zložitej a nepokojnej politickej, vojenskej a hospodárskej situácii sa začali v Uhorsku, predovšetkým v Zemplínskej stolici, objavovať reformačné myšlienky z Nemecka. Ešte za života kráľa Ľudovíta II. viacerí študenti z Uhorska, ktorí odišli študovať do Nemecka, boli poslucháčmi Martina Luthera vo Wittenbergu. Jeden z nich, Michal Šiklóši, začal v roku 1522⁸ v Novom Meste pod Šiatrom šíriť

⁷ „Eodem tempore Reformatio (uti eam vocant) Evangelii magna in Hungaria coepit incrementa...“ (Szirmai, s. 56)

⁸ Anno 1522 Ujhelinum Superioris Ungariae oppidum incoepit Reformari per Michaellem Sziklósy Anno 1531. Gaspár Drágffy iram Regis, et Episcoporum non reformidans medio Mathiae Dévay, et Andree Batizy reformationem oppidi Ujhely suscepit. Anno 1532 Petrus Perény in Sáros-Patak opera Ministrorum Stephani Kopáchy, et Michaelis Sztáray excitatus templum pro reformatis a fundamento

Lutherovo učenie. Jeho druhovia Matej Dévaj, Andrej Batizi, Michal Silvaši, Michal Stárj a Štefan Kopáč našli po roku 1530 slobodné pole pôsobnosti pod ochranou dvoch mocných zemplínskych rodov – Petra z Perína, pána hradu Potok, a Gášpara Dragfiho, pána v Trni, ktorých získali na luteránsku vieru. Ešte nešírili Lutherovo učenie a nekázali verejne, iba v súkromných domoch, pretože aj keď mali silných patrónov, predsa platili uznesenia snemu v Budíne z roku 1523 a snemu v Rákoši⁹ z roku 1525, ktoré pod hrozbou upálenia zakazovali verejne hlásať Lutherovo učenie. Tieto hrozby však zostávali len na papieri, lebo v polovici 16. storočia luteránstvo bolo také rozšírené medzi šľachtou a meštianstvom, že Ferdinand I. sa neopovážal proti nemu vystupovať. Naďalej vystupoval len proti kalvínom, ale bez praktického účinku, lebo aj kalvínska viera sa v Sedmohradskom kniežatstve a vo viacerých severovýchodných uhorských stoliciach šírila veľmi rýchlo zásluhou sedmohradských a uhorských magnátov a bohatých mešťanov (už od roku 1533, keď sa J. Kalvín pridal k Lutherovej reformácii). Kalvíntvo sa v Zemplínskej stolici zrodilo už medzi luteránmi, medzi tými jedincami, ktorí neboli spokojní s umierneným postojom luteránov ku katolíckej cirkvi a ktorí sa neskôr pod vplyvom radikálnejšieho Kalvínovho učenia s luteránstvom rozišli a založili si novú helvétsku konfesiu. Týchto jedincov vtedy volali kryptokalvínmí a luteránska vrchnosť sa od nich dištancovala, aby príliš nedráždila katolíckych Habsburgovcov. Ale tak ako narastal odpor uhorských stavov proti katolíckej Viedni a ako sa vzťahovala kalvínska konfesia pod ochranou uhorských zemepanských rodov a sedmohradských kniežat, tak sa aj kalvinizmus stával prejavom maďarského vlasteneckého ducha v boji s katolíckymi Habsburgovcami a synonymom maďarskej viery (magyar hit). Po neúspešných opatreniach proti kalvínom Uhorský snem roku 1556 vzal na vedomie pôsobenie kalvínskej reformácie a tá sa na synode v Turde roku 1562 definitívne rozišla s umiernenou luteránskou reformáciou.

2. Blatný Potok – centrum maďarského a slovenského kalvíntva

V 16. storočí bol centrom zemplínskych, abovských a užských kalvínov Blatný Potok. Bolo to bohaté vinohradnícke a obchodné mestečko, ktoré si sedmohradské kniežatá vyvolili za centrum potiského kalvíntva a okrášlili ho viacerými honosnými budovami. Sedmohradské knieža Žigmund Rákoci založil v meste tlačiareň, v ktorej sa tlačili diela kalvínskych kazateľov, medzi inými aj *Confesio Reformata Tarzaliensis* v roku 1562. Manželka sedmohradského kniežata Juraja Rákociho Zuzana Lorantffiová štedro podporovala blatnopotocké kalvínske kolégium. Mesto

erigi curavit, et Scholam fundavit (školu zriadili v budovách bývalej kláštornej dominikánskej školy, ktorú luteráni násilne obsadili a mníchov vyhнали). (Szirmai, s. 58)

⁹ Rákoš bola dedina blízko Pešti, kde sa na voľnom priestranstve schádzali a snemovali uhorské stavy. Toto priestranstvo sa nazývalo tábor Rákos (maď. *rákas* značí hromada, množstvo). K tábora Rákoš sa bezprostredne viaže staršie slovenské prislovie *Po rákoši sú páni múdrejší*.

sa pýšilo rozsiahlymi privilégiami, ktoré mu udelili cisári Ferdinand II. a Maximilián.

Juraj I. Rákoci bol najhorlivejším podporovateľom kalvinizmu v Zemplínskej, Užskej a Abovskej stolici, kde mal veľa majetkov a kde na základe zemepanského a patronátneho práva mohol bez zábran kalvinizovať poddaných. Tým, ktorí prví v dedinách prestúpili na kalvínsku konfesiu, udeľoval richtárstvo, rôzne platené funkcie (hajdúch, lokaj, dverník, boženík, panský kočiš). Pod patronáciou Juraja I. Rákociho vzniklo v Zemplíne prvých 19 kalvínskych farností aj s filiami. V roku 1560 Rákoci odobral blatnopotockým katolíkom ich chrám a odovzdal ho kalvínom, ale po Satumarskom mieri v roku 1711 ho museli kalvínski zemepáni vrátiť katolíkom. Až v roku 1781 po vydaní Tolerančného patentu si začali stavať v Blatnom Potoku chrám aj s vežou, ktorý tam stojí dodnes. Predtým im slúžil len drevený chrám s pristavanou zvonnicou v dedine Papsor blízko Blatného Potoka.

3. Vznik piatich kalvínskych kníh vo východnej slovenčine

Slovenské kalvínske zbory, ktoré – podobne ako maďarské – vznikli v 16. storočí, sa v prvej polovici 18. storočia nachádzali v oveľa ťaživejšej situácii ako zbory maďarské, keďže nemali ochrancov z radov zemepánov. Ich ďalšie jestvovanie ohrozovala silnejúca protireformácia. Na viacerých miestach im odobrali kostoly a vrátili ich späť katolíkom (Trhovište, Ložin, Žbince, Budkovce). Ťažkou situáciou slovenských zborov sa vtedy viackrát zaoberala aj kalvínska cirkevná vrchnosť v Debrecíne, ktorý sa medzitým stal hlavným centrom uhorského kalvinizmu. Pomoc pre chudobné slovenské kalvínske zbory žiadal od debrecínskeho magistrátu aj hlavný kurátor predtiského dištriktu A. Vay. Niekoľko jeho listov s týmto obsahom uvádza vo svojej knihe aj P. Király (1953) a Z. Csűrös v Dejinách debrecínskej mestskej tlačiarne (1911).

V rámci tejto pomoci bolo na účet mesta Debrecína vytlačených aj päť kalvínskych rituálnych kníh vo východnej slovenčine. Boli to: *Mali catechismus* (1750), spevník *Hlasz pobosnoho spéványa* (1752), žaltár *Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz Soltári* (1752), modlitebná knižka *Radosztz sertza pobosnoho* (1758) a manuál pre kňazov *Agenda ecclesiarum reformatarum* (1758).

Už od začiatku 17. storočia žiadali viaceré zemplínske, abovské a užské zbory, aby im superintendencia posielala len slovenských, resp. aj slovenčinu ovládajúcich kazateľov a učiteľov (Sobrance 1602, Milhosť 1629, Hriadky 1632 a iné). Skutočnosť, že na tieto žiadosti o pomoc reagovala cirkevná vrchnosť až v čase radikálnej protireformácie aj vydaním slovenských rituálnych kníh, mala aj nenaboženské pozadie. Vyskytujú sa názory, že príčinou pomoci zo strany cirkevnej

H L A S Z

POBOSNOHO SPÉ- V A N Y A.

To jest:

PÉS NYE KRESZT Z A N S Z K E
na Rorsné Svjárki, i k finsím Sve-
tim Prilestoszem szporádane.

Ch'ore:

Z U N A R S Z K O H O Jaziku na SZLO-
V E N S Z K Í prelosil

Gejgy S. A. Ribay

V D E B R E T Z I N Y E,

Vitlatsil M A R G I T A I J Á N O S.

V Roku 1752.

S V E T O H O
D Á V I D A
K R Á L Y A
P R O R O K A
S Z T O I P E D Z E S Á T Z
S O L T Á R I.

Čbtoré:

Vedlya: Nót *Frantzúzskich*
z *Uharfzkoho* na SZLOVENSZKI jazik
szú prelosené, a vernim Bosim szlu-
sebnyikom k duchovnomu tísit-
ku zhotovené.

A terasz;
Perví ráz vidané.

V DEBRETZINYE,

Viclatsil MARGITAI JÁNOSI
V Roku 1752.

vrchnosti bola snaha udržať na majetkoch kalvínskych zemepánov obyvateľov slovenských poddanských dedín, aby sa neodst'ahovali na Dolnú zem, kam viedenská vláda rôznymi úľavami a výhodami lákala osídlencov po vyhnaní Turkov z Uhorska. Ako argument vysvetľujúci vydanie slovenských kalvínskych kníh sa uvádza snaha odlákať kalvínov od prestupovania na rímskokatolícku vieru alebo odrádzať ich od návratu k tzv. starej viere, t. j. byzantskej (gréckokatolíckej), ktorú poznávali predtým, ako ich za reformácie pokalvínčili.

V súčasnosti sú prvé vydania kalvínskych rituálnych kníh bibliofilskou vzácnosťou. Zachovalo sa ich málo. Vysvetľuje sa to jednak tým, že knihy dávali mŕtvym do hrobu, a jednak tým, že po vydaní Tolerančného patentu, ktorým sa ukončila protireformácia, ich českí exulanti pôsobiaci ako kňazi na východnom Slovensku odnášali do Čiech a na Moravu.

4. Péter Király a jeho prínos k výskumu kalvínskych kníh

Výskumu kalvínskych kníh sa venoval najmä P. Király, ktorý sa narodil 22. novembra 1917 v zemplínskej obci Malčice v rodine kalvínskeho kňaza. Už ako dieťa počúval od svojho otca v malčickom reformovanom kostole ten istý obradový jazyk, akým sa hovorilo v dedine – nijaká latinčina ani cirkevná slovančina či biblická čeština ako v kostole rímskokatolíckom, gréckokatolíckom či luteránskom, ale rýdzi zemplínsky dialekt. Možno toto výnimočné postavenie dialektu pritiahlo záujem P. Király, takže sa po skončení vysokoškolských štúdií na bratislavskej filozofickej fakulte v roku 1941 podujal vedecky spracovať použitie dialektu v piatich kalvínskych rituálnych knihách. Mal na to veľmi dobré predpoklady – vyštudoval maďarský, slovenský a český jazyk, otec bol Maďar, matka Slovenka, sám bol kalvín a dobre ovládal zemplínske nárečie svojej rodnej obce. Štúdiom kalvínskych kníh sa P. Király začal vážne zaoberať po roku 1945, keď sa po presťahovaní do Maďarska stal najprv radovým pracovníkom a neskôr riaditeľom Štátnej Széchényiho knižnice v Budapešti. Toto pracovné zaradenie dalo Királyovi dobrú možnosť študovať vo „svojej“ knižnici nielen kalvínske knihy, ale zhromaždiť aj mnohé písomnosti z blatnopotockých, debrecínskych a peštianskych archívov a knižníc i z viacerých kalvínskych farností, ktoré mu pomohli odhaliť historické pozadie vzniku kníh a poskytli mu príležitosť konfrontovať ich so svetskou východoslovenskou literatúrou. V roku 1952, keď Király odchádzal zo Széchényiho knižnice do Jazykovedného ústavu Maďarskej akadémie vied, mal už dokončenú kandidátsku dizertáciu, ktorá roku 1953 vyšla knižne pod názvom *A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei* (Tlačené pamiatky východoslovenského nárečia) vo vydavateľstve Maďarskej akadémie vied v Budapešti.

5. Prekladatelia kalvínskych kníh

Na otázku, kto boli prekladatelia kalvínskych kníh, nachádzame odpoveď v úvode k druhému vydaniu spevníka (vyšiel so zmeneným názvom *Pisnye pobosne*)

z roku 1824, ktorý napísal Samuel Liszkay, vtedajší reformovaný farár v Malčiciach. V úvode sú okrem iného aj tieto slová: *Hodna vetz jeszt, abi i nadályej v pametzi zosztyli, toti Velyebne, a verne szlusebnyitzi Bozsi, které tedi Szlovjakoch ztu prepotrebnu knyihu obdarilyi. – Tote bulyi nad insima Dvojej sztzi hodni SPÁTZY ANDRÁS Fišarskeho, a JESSENIAS GYORGY Maltsitzskeho Reformovaneho zboru Kazatelye: Onen Pisnye szvatetsnye szam prelozsil a Zsálmi Davidovo, us zo sztrani prelozsene, do lepseho poradku prinyisz; a ten tu Knyihu zinssima uszitetsnima Knyizsetskami szpolu, znakladem Szlavneho Mesta Debretzenszkeho vitlatsitz dal.*

Tento úvod si vyžaduje niekoľko poznámok:

a) Výraz *nad insima* dokazuje, že okrem spomínaných dvoch prekladateľov sa na prekladoch podieľali aj iní.

b) Výraz *us zo sztrani prelozsene* signalizuje, že Dávidove žalmy už skôr preložili iní prekladatelia a J. Jessenius v nich vykonal len redakčnú úpravu.

c) Kvantita vokálov v texte úvodu už nie je označená (na rozdiel od kníh z rokov 1750 – 1758).

Za celkom istého tretieho prekladateľa kalvínskych kníh, resp. aspoň prekladateľa žaltára, treba považovať *Andreja Rákociho*, zemepána zo zemplínskej dediny Rakovec. Maďarský historik P. Csáji našiel v rukopisnom oddelení blatnopotockej knižnice rozlúčkový príhovor profesora tamojšieho kalvínskeho kolégia I. Bányai na pohrebe Rákociho, ktorý sa konal 19. mája 1754. V príhovore odznegli aj tieto slová: „V neúplných a ako tieň pomínuvších dňoch svojich rokov, okrem iných skutkov svojho života, dokázal svoju zbožnosť a lásku k Bohu aj tým, že prekrásne piesne onoho duchom horlivého svätého Dávida preložil vo veršoch do slovenského jazyka a k tomu veľmi pekne, umne, ako som porozumel od takých ľudí, ktorí tomu rozumejú.“¹⁰

Na základe doterajších výskumov možno stručne načrtnúť aspoň takéto neúplné portréty troch prekladateľov kalvínskych kníh:

Juraj Jessenius bol pravdepodobne potomok českých protestantov, ktorí v pobielohorskej dobe našli útočisko v Uhorsku. Najprv bol farárom kdesi na Žitnom ostrove, odkiaľ musel roku 1740 utiecť, pretože bol na neho vydaný zatykač pre poburovanie proti Habsburgovcom. Na východnom Slovensku bol farárom v troch farnostiach – v Nižnej Kamenici, Bánovciach nad Ondavou a Malčiciach. V zázname z vizitácie v Bánovciach sa o ňom uvádza, že káže po česky, že ľudia mu nerozumejú, a preto musel zanechať češtinu a kázať zemplínskym nárečím. Práve on po tejto skúsenosti najviac súrnil vydanie kalvínskych kníh v zemplínskom nárečí. Zomrel roku 1770 v Malčiciach.

¹⁰ Cit. podľa Kalvínskych hlasov, 1960, č. 3, s. 7.

Andrej Spáczay pochádzal pravdepodobne z južnej oblasti západného Slovenska alebo zo Špačniec od Trnavy (Spácza?), pretože na rozdiel od Jessenia dobre ovládal maďarčinu aj slovenčinu. Pred rokom 1743 bol farárom v Milhosti, od roku 1743 do roku 1754 v Malčiciach, potom v Bánovciach a vo Vrbnici (Fišár), kde aj zomrel. Vo vizitačných záznamoch sa uvádza, že bol nedbalým farárom (neviedol správne matriku, sobášil bez verejných ohlások a pod.). A. Csanda sa o ňom zmieňuje, že to bol človek „bohemskej, básnickej mentality, ktorý dozaista prikladal väčší význam poézii ako cirkevnej disciplíne“ (Csanda, s. 217).

Andrej Rákoci sa narodil roku 1693 v obci Darma v Užskej župe. Bol šľachticom strednej triedy, avšak pochádzal z kniežacieho rodu Rákociovcov. Po rodinnej tragédii, keď mu postupne zomreli všetky štyri deti, sa začal intenzívne venovať cirkevným záležitostiam. Po smrti svojho strýka zdedil obec Rakovec (dnes Rakovec nad Ondavou) a v dvadsiatych rokoch 18. storočia sa tam presťahoval. V obci bol v tom čase najsevernejšie postavený kalvínsky kostol, ktorý však nemal stáleho kazateľa, a keďže Mária Terézia roku 1749 zakázala protestantským kazateľom navštevovať iné cirkevné zbory, pomáhal si Rákoci tak, že na sviatky pozýval za kazateľov študentov kalvínskej teológie z Blatného Potoka. Vo svojej záveti odkázal blatnopotockému kolégiu 600 forintov na vytvorenie základiny. Zomrel v Rakovci roku 1754.

6. Obsahová stránka kalvínskych kníh

Prvou knihou, ktorá vyšla pre slovenských kalvínov, bol *Mali catechismus* (1750), obsahujúci základné články kresťanskej viery podľa Kalvínovho učenia. Preklad vznikol z maďarského vydania, pre ktoré bol predlohou francúzsky originál. Mal 24 strán 12° formátu. Aj tento kalvínsky katechizmus je spracovaný vo forme otázok a odpovedí. Napr.:

Chto tebe sztvorél? Tzo nakazuje Buoh u pérsem Prikázanyu?

Abi smi lyem vjedném szpravodlyivém Bohu úffál, joho na pomotz vzivál i joho se bál.

Druhou knihou bol preklad starozákonných žalmov – *Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz 'Soltári*. Má 356 strán 12° formátu plus 16 strán, na ktorých je zoznam žalmov a k nemu sú pripojené dve tabuľky a dve modlitby. Slovenský preklad vznikol z maďarskej predlohy žaltára, ktorú vyhotovil Albert Szenci Molnár roku 1736 v Debrecíne. P. Király označil vo svojej knihe preklad za doslovný, ale A. Csanda, náš nedávno zosnulý hungarista, ho považoval za voľný, no zachovávajúci ducha originálu. Csanda to vo svojej štúdií doložil viacerými príkladmi.¹¹ Na opačnej strane titulného listu žaltára je báseň napísaná v dvoch osemstopových štvorriadkových slohách s párnym rýmovaním:

¹¹ Najnovšie sa otázkami kalvínskeho žaltára v porovnaní s prekladmi žalmov v kamaldulskej Biblii zaoberá P. Žeňuch (1997). Aj on sa prikláňa k názoru, že v danom prípade nejde o doslovný, ale o básnický preklad.

*Chvályme zato Boha szvoho
'Se na kontzu sveta toho,
I mi Szlovátzi spéváme
Boha v pésnyoch vichvályáme.*

*Chto ráz v sertzu vernye spévá,
Dvakrát se Bohu modlyivá;
Spévaj tus na 'semi z lyudzmi
A potom v nyebe z Andzelmi.*

Tretou knihou bol spevník *Hlasz pobosneho spévanya*. Spevník vyšiel v roku 1752. Má 12° formát a 144 strán. Sú to kresťanské piesne na *Rotsné Svjátki, i k jinsím Svetim Priležitostem szporádane. Chtore Z Uharszkoho Jaziku na Szlovenszki prelo-sil S. A.* Iniciály S. A. dosvedčujú, že prekladateľom spevníka bol A. Spáczay. Na ukáž-ku uvádzame časť pohrebnej piesne:

*Nóta: 'Solt. CXXX. J. A. C.
Us mi tsasz nasztáva Zochabitz ten
svet zlí; Bo mi z Nyeba podáva Ruku Krisztus milí:
Us szlisim 'se Krisztus mnye Volá,
podz duso má! Us bránu rajszku pre mnye Szám Jesus otvira.*

Slovo *Nóta* odkazuje na maďarský žaltár a číslo noty v ňom, pretože slovenský preklad noty neobsahuje. Iniciály J. A. C. ukazujú, že táto pieseň pochádza z Komenského amsterdamského kancionála (*Ay gižť mi čas nastáva...*) z roku 1659. V súčasnosti slovenskí kalvíni používajú spevník zhodný s maďarským. Obsahuje 131 zväčša skrátených žalmových obmien, z ktorých väčšinu do slovenčiny preložil básnik a prekladateľ Emil Boleslav Lukáč.

Štvrtá kniha – modlitebník *Radosztz sertza pobosneho* – vyšla v roku 1758. Má 12° formát a 102 strán. Jej podnadpis signalizuje, že sú v ňom *Modlidbi ranné a vetser-ne, na jeden tédzeny, i insich málo, v chtorich pobosni tslovek z duchovnú radošťztu szlúsi Bohu vetsnomu*. Knihu preložil *jeden z Reformatszkich Kazaczelov*.

V modlitebnej knižke je takáto modlitba *po jedle*:

Dzekujeme Tebe o Bose nás! za tvoju lászkú 'se nász karmís pokarmem tze-leszním, k vichoványu 'sidla tsasznoho. Pitame tze rats nász karmíz i duchovném pokarmem, k szpasenyu vetsnomu.

Piatou a poslednou kalvínskou knihou bola príručka pre kňazov *Agenda ecclesiarum reformatarum*. Mala tiež 12° formát a 34 strán. Bola to príručka pre kňazov o tom, ako majú krstiť, vysluhovať Večeru Pána, vykonávať prísahu manželov, udeľovať rozhréšenie a pod. Meno prekladateľa na príručke nie je uvedené (preložil *jeden Kazatzel Szlovenszki Helvetszkú Confessiú viznavajútzti*).

7. Tlač a pravopis kalvínskych kníh

Kalvínske knihy sú z hľadiska dejín kníhtlače zaujímavé tým, že už v polovici 18. storočia boli vytlačené moderným latinkovým písmom, románskou *antikvou*, kým katolíci a evanjelici na Slovensku nielen v tých časoch, ale až do začiatku 19. storočia

tlačili svoje knihy ťažkopádnou gotickou *fraktúrou* (tzv. švabachom). Okolo roku 1750 sa románskou antikvou tlačili iba latinské knihy, kým slovenské len celkom výnimočne.

Samo Cambel (1906, s. 61) tvrdil, že slovenskí kalvíni vo svojich nábožen-ských knihách uplatnili maďarský zložkový pravopis preto, lebo chceli zachovať kontinuitu s dovtedy používaným pravopisom maďarských kníh, ktorý bol pre nich bežný, keďže pred rokom 1750 používali nielen české, ale aj maďarské náboženské knihy. Maďarský pravopis bol v tom čase rozšírený aj medzi ďalšími národmi v Uhorsku. Chorvátsky pravopis sa podľa L. Hadrovicsa (1942, s. 151) najmä od čias kníh-ťače vyvíjal paralelne s maďarským pravopisom a pod maďarským vplyvom sa podľa neho vyvíjal aj pravopis kajkavského nárečia z okolia Záhrebu a čakavského nárečia, ktoré nepoužívalo cyriliku, resp. hlaholiku. Obdobná situácia bola aj u uhorských Slovincov a u sedmohradských Rumunov. Chorvátska Biblia z roku 1694 a slovinský šlabikár z roku 1725 boli vytlačené maďarským pravopisom *Vu Cseske* (sic!) *Ter-nave*.

Latinková tlač a maďarský pravopis boli pre slovenských kalvínov bežnou záležitosťou. Svedčí o tom aj skutočnosť, že J. Jessenius na opačnej strane titulného listu modlitebníka nepovažoval za potrebné podrobnejšie sa zmieňovať o čítaní (vý-slovnosti) slov napísaných týmto pravopisom. K pravopisu na tomto liste sú len tri upozornenia, a to:

1. *é bere se za í, prék prík*
2. *'s, nye to znamená tzo s, 'sivi, sivi, 'sidlo, sidlo, 'sil, sil*
3. *Abi se szlovo nye rozervalo sztoji posehnani, za po'sehnani.*

V praxi to znamenalo, že slová ako *hréch, hnyév, chlyéb* treba čítať *hrích, hňiv, chl'ib*; že 's označuje hlásku ž, kým s hlásku š; že 's sa nepíše v strede slova, ale len na začiatku.

Pravopis kalvínskych kníh je fonetický a uplatňuje sa dosť dôsledne: z *'sadmim* (sž), *Boszkoho* (-žs-), *otpustsénye* (-dp-). Okrem zložiek *sz, cz, tz, ts, gy, ly, ny, ty* sa v ňom používajú aj diakritické znamienka na označenie dlhých samohlások *á, é, ó, ú, í*, resp. znamienko \wedge tiež na označenie dlhej samohlásky *â, ê, ô, û, î* alebo zámenného tvaru, ktorý vznikol kontrakciou, *mâ, tvâ, tvěj, mêm, szvím*.

Spoluhlásky sa označujú týmito grafémami:

Spoluhláska *s* sa v textoch kalvínskych kníh označuje troma grafémami: *z, sz, s*. Najčastejšie sa vyskytuje zložka *s* gotickým *fz*, po nej zložka *sz* a izolovane *f*, resp. *s* (*jeszt, hlafzu, szto, szpafsenye, zpasenye*). Vo veľkých písmenách sa vyskytuje len zložka *Sz* (*Szina*).

Spoluhláska *š* sa označuje ako *s* alebo gotické *f*. Vo veľkých písmenách sa vyskytuje len latinkové *S*. Gemináta *šš* sa označuje ako *ff* alebo *ss* (*hrésnich, nafu, Nájviffim, dnyessi, Sarkán*).

Spoluhláska *z* sa vždy označuje ako *z* (*obraz, z nyim*).

Spoluhláska *ž* sa označuje na začiatku slova ako 's ('sivot), v inej pozícii ako *ş* (*posehnal*).

Pre polomäkké sykavky nie sú v kalvínskych knihách, ako by sa dalo očakávať, osobitné grafémy, ale používajú sa tie isté, ktorými sa označujú hlásky *š*, *ž* (*Svetoho*, *jařmi*, 'sem, 'selenyjejú).

Spoluhláska *c* sa najčastejšie označuje zložkou *tz*, menej zložkou *cz*⁶ (*motz*, *tretzi*, *szlúsebnyitzu* aj *szlúsebnyicza*).

Spoluhláska *č* sa dôsledne označuje zložkou *ts* (*tsi*, *nyits*, *vetsmi*).

Zložka *cs* sa ešte nepoužíva.

Spoluhláska *dz* sa označuje len zložkou *dz* (*vidzi*, *dzeny*).

Mäkké spoluhlásky *d'*, *ň*, *l'* sú označené zložkami *gy*, *ny*, *ly*, ale vyskytujú sa aj prípady bez zložky (*gyábla*, *nye*, *lyem*, ale aj *Kresztáni*, *tzerpezlivi*).

8. Kvantita v kalvínskych knihách

P. Király tvrdil, že kvantita v kalvínskych knihách pochádza z českého písomníctva, a jej zavedenie pripísal J. Jesseniovi, pôvodom Čechovi, ktorého v tomto smere nasledoval aj A. Spáczay. I. Kniezsa (1953) sa domnieval, že v kalvínskych knihách sú zachované posledné stopy prv prítomných dlhých vokálov. Nedôslednosti v ich označovaní môžu podľa Kniezsu vyplývať z toho, že krátenie neprebiehalo v rovnakom čase, že v jednotlivých kategóriách mohlo nastať skôr ako v druhých. Kvantita v kalvínskych knihách, jej až chaotické označovanie, napr. v rámci rovnakých slov (*bol* i *ból*, *pomoh* i *pomóh*), i absencia akéhokoľvek jednotiacieho princípu pri jej uplatňovaní však svedčia o tom, že v týchto knihách nie je fixovaná reálne existujúca kvantita zemplínskeho, abovského a užského nárečia v polovici 18. storočia.

9. Z tvaroslovia kalvínskych kníh

Medzi tvarosloviem kalvínskych kníh a tvarosloviem súčasného nárečia Malčíc, Milhosti a Bánoviec nie sú podstatné rozdiely. Len v časti pádových foriem predovšetkým substantív a zámen a slovesných tvarov vidieť vplyv humanistickej češtiny.

9.1. Substantíva

Nominatív/akuzatív. Habitus substantíva v nom./akuz. v knihách a v nárečí nevykazuje výraznejšie rozdiely (*bruch*, *britev*, *dzeň*, *šmerc*, *mařtalňa*, *zarno*, *hardlo*). V knihách sa vyskytujú aj také nominatívne tvary, ktoré sa v nárečí nevyskytujú (*moro* – v nárečí len *morjo*, *brater* – v nárečí len *brat*, *Buóh* – v nárečí len *Buh*).

Genitív. Maskulína a neutrá majú v knihách súladne s nárečím príponu *-a* (*tsasza*, *hnéva*, *Ducha*), ale časť rituálnych slov má príponu *-e* (*od Matúse*, *od Jesise*, *od Boha Ottze*). Feminína popri primárnej nárečovej prípone *-i* majú v knihách aj príponu *-e* (*duři*, *večeri*, ale *posztzelye* – v nárečí len *poscel'i*). V pluráli popri štan-

⁶ Aj S. Timon (1735, s. 3) zložku *cz* v maďarských slovách nahrádza zložkou *tz* „nie preto, aby som sa chcel zalietať novotami, ale aby to bolo pohodlnejšie aj pre cudzie národy“ (non quo novantibus scripti-
onem blandiri volui, sed ut exteris nationibus commodarem).

dardnej nárečovej prípone *-och* je v knihách častejšia prípona *-ov* [ou] (*szlusebnyikoch*, ale *szinov*, *hréčov* – v nárečí len *sinoch*, *hrichoch*).

Datív. Popri štandardnej nárečovej prípone *-oj*, ktorá sa aj v knihách vyskytuje vo väčšine prípadov (*Jezusoj*, *Pilatoj*, *potomkoj*, *szinoj*, *Vikupitzelyoj*), sa sekundárne uplatnila prípona *-ovi* (*Krályovi*, *Otzovi*). V pluráli popri nárečovej prípone *-om* sa vyskytujú aj prípony *-em*, *-am*, *-um*, *-im* (*potomkom*, *hréchom*; *k prilesitoszem*, *ku pribitkam*, *hrisnikúm*, *Rimanum*, *dusim*).

Vokatív sa v knihách vyskytuje len pri slovách z náboženského okruhu (*Otcenas*, *O Krisztu*, *Szpasitelyu*) na rozdiel od jeho hojného používania v zemplínskom nárečí aj od iných slov (*chlope*, *ženo*, *gazdo*, *strino*, *ujcu*, *Štefaňe*, *drahi kumotre*, *mila Haňko* atď.).

Lokál má v knihách prípony *-u*, *-e* (*na krisu*, *u trapenyu*, *pri moru* – v Zemplíne *pri morju*; v *rutze*, *po tem 'Sivotze*). V knihách absentuje najfrekvencovanejšia lokálová nárečová prípona *-oj* (*na rukoj*, *na chlopoj*, *na stromoj* a pod.). V pluráli sa popri primárnej nárečovej prípone *-och* vyskytujú aj prípony *-ach*, *-ich* (*u szinoch*, *v nyebeszoch*, *v mukach*, *u vodach*, *v Eklezijich*).

Inštrumentál. Okrem prípony *-om* sa v knihách pri maskulínach a neutrách (*z szinom*, *z szlovom*, *sz Duchom*) a prípone *-u* pri feminínach (*z klyadbu*, *ze smertzu*) vyskytujú pri neutrách aj prípony *-em*, *-im* (*z posehnanyem*, *dzekoványim*), resp. české formy (*z horkosztzi*, *z 'salosztzi*). V pluráli sa vyskytuje len prípona *-ami* (*lántzami*, *tsrédami*, *latkami*).

9.2. Adjektíva

Nominatív sg. a pl. má pri maskulínach a neutrách v knihách príponu *-i* – v grafike *é* rovná sa *i* (*velyebni meno*, *zlé szkutki*), ale pri neutrách sa vyskytuje tiež prípona *-e* (*duchovne szlunko*, *Szlovo Boszke* – pričom sa paralelne vyskytuje tiež forma *Boszke Szlovo* – vo výslovnosti [boski slovo]).

V genitíve sg. sú v knihách prípony *-oho*, *-eho*, *-iho* (*svetoho*, *blisneho*, *Bosiho*).

V datíve *-omu*, *-emu*, *-imu* (*svetomu*, *blisnyemu*, *Bosimu*).

V lokáli *-im*, *-ém*, *-em* (*o dobrim szkutku*, *velyikém zsalyu*, *v tzichem pokoju*).

V inštrumentáli *-im* (*z dobrim usitkom*).

Ženské adjektívne tvary majú v inštrumentáli sg. príponu *-u* (*z dobru smertzu*, *z tzenku nitku*).

Plurál má rodovo unifikované prípony (*-ich*, *-im*, *ich*, *-imi*).

9.3. Pronominá

Zamenná flexia kalvínskych kníh je najviac poznačená českou náboženskou literatúrou. Prakticky každý nárečový tvar zámena má pendanta: *vun* i *on*, *tot* i *ten*, *muj* i *moj*, *tvuj* i *tvoj*, *szvuj* i *szvoj*, *naso* aj *nase*; *k tebe* i *k tobe*, *jej* i *její*, *tvojomu* i *tvému*, *szvojich* i *szvich* atď. Výnimku tvoria len opytovacie zámená *chto*, *co*, *chtori*, *jaky* a vymedzovacie *ke'lo*, *daskel'o*, *vel'o*; *šicko* má v knihách formu *vsitko*.

Príklonka pri zvratnom zámene má formu *še* (v knihách graficky *se*). Enklitické *si* pri slovese má formu *sebe* (*zrobitz szebe*). Na potvrdenie niekoľko príkladov: *on podnyal* (namiesto nárečového *vun* alebo *von*), *ta voda 'siva* (namiesto *tota*), *lyúd tvoj*, *Bosztvi tvoje* aj *tvojo*, *svich hradoch*, *nase duse* aj *naso vini*, *jeji hlava*, *modlyim se k tobe*, *Ottse moj*, *jmeno tvê* a pod.

9.4. Slovesá

Rozdiely medzi slovesnou flexiou v knihách a slovesnou flexiou v nárečí troch zemplínskych obcí sú takéto:

Okrem neurčitkovej prípony *-c* (*buc*, *žic*, *robic*) sa v knihách vyskytuje aj prípona *-tzi* (*szlisátzi*, *bitzi*, *prijítzi*).

V knihách v 1. os. sg. a pl. od slovesa *byť* sú v prítomnom, resp. minulom čase tvary *žmi*, *žme*, *bul žmi*, *buli žme*, graficky v knihách *smi*, *sme* (*Ja smi Búh*, *prisól smi*, *abi sme podávalyi*, *abi sme viznávalyi*), ale v nárečí spomenutých obcí sa vyskytujú len formy *mi*, *me*, resp. *bul mi*, *buli me*.

Okrem Malého katechizmu a Agendy sa v ostatných troch knihách vyskytuje aj tvar *som/szom*, *sme/szme* (*szom pomoh*, *hrisni szom*, *bo szme szpalyi*).

V 3. os. sg. prítomného času od slovesa *buc* je v nárečí forma *je*, ale v knihách sa vyskytuje len forma *jeszt* (*prítomen jeszt*, *Tota jeszt...* *Véra*, *tzo jeszt v dusi nasej*).

V 1. os. sg. prítomného času sa vo všetkých piatich knihách častejšie vyskytuje prípona *-u* než *-m* (*idu – idzem*, *mušu – muším*, *tsuju*, *satuju*, *banuju*, *usznu*, *vežňu*). V Milhosti sa uplatňuje prípona *-m*.

V 3. os. pl. prítomného času sa v knihách vyskytujú formy *chtza*, *dadza*, *chodjá* namiesto nárečových *sceju*, *daju*, *chodza*. Forma *dadza* je zrejme z poľštiny a *chodjá* zo strednej slovenčiny.

V knihách sa vyskytuje aoristová forma *bich* (*nyerék bich*), pochádzajúca z českých tlačí.

Z prítomných sa v knihách vyskytujú formy prítomného činného (*sztojatzi*, *potsinajútze*, *trimajutzi*), minulého trpného (*jeszt posehnan*, *prítomen jeszt*), minulého činného (*bivši*, *szlisevsi*, *utsászni bivsé*).

Prítomné na *-l* má v knihách dvojtvary (*cerpel* i *cerpil*, *chval'el* i *chval'il*, *hutorel* i *hutoril*, *narodzel še* i *narodzil še*), tvary s príponou *-el* sú častejšie v severnej oblasti Zemplína a Užskej stolice, tvary na *-il* v južnej časti vrátane Malčíc, Bánoviec a Milhosti. V knihách prevládajú tvary s príponou *-el* (*szlusél*, *posvetzél*). Dvojtvary majú aj slovesá vzoru *spadnuc* v tvaroch mužského rodu (*sztanul* i *sztanól*, *vikvitnul* i *vikvitnól*). Tvary s príponou *-ol* sa vyskytujú len v knihách, v nárečí absentujú.

Tvary minulého času a podmieňovacieho spôsobu v knihách i v nárečí majú zhodné formy (*ja privid*, *privid bi mi*, resp. *privid bim*; v pl. *privedl'i me*, *privedl'i bi me*; *volał mi*, *volał'i me*; *bul bi mi privid*, *buli bi me privedl'i*).

V knihách sa často vyskytujú tvary predminulého času (*sztvorél ból, zakázál bol, ból vivolyel, se ból prisahnól*), ktoré v nárečí nejestvujú.

10. Zo syntaxe kalvínskych kníh

Syntaktické konštrukcie kalvínskych kníh sú silne poznačené syntaxou maďarčiny, češtiny a poľštiny. Malo to svoje príčiny – v týchto troch jazykoch už koncom 16. storočia existovali preklady, resp. pôvodiny základných diel protestantskej náboženskej literatúry a prekladatelia kalvínskych kníh sa o ne nielen opierali, ale z nich celé konštrukcie kalkovali, čo spôsobilo, ako uvidíme na celom rade príkladov neskôr, že syntaktická rovina kalvínskych kníh sa najviac vzdialila od syntaxe nárečia troch zemplínskych obcí.

Maďarčinou sú poznačené predložkové väzby: sztupél *na* pekla (száll alá poklokra); 'slye usivaju z lásčku Kristusovu (mert gonoszul ének a Kristus kegyelmével); lyem *ku* Kristusovmu szlovu a nautze szluhá (csak a Kristus szavához és tudományához hallgat); Eklésia *na* velyiku se rozmahala (Egyház hogy nagyra növekedjék...); *Od* Boha zvolyené verné (Istentől mégválasztott).

Čisté kalky z maďarčiny sú konštrukcie: Jake povinnosztzi szú S. mangelov (Milyen kötelességei vannak a házastársaknak); Dávidoj Krályoj *tim kontzom* se bol prisahnól (Dávid királynak ezen végre megesküvök); *Na* viszoko odpovedá (nagy fennen válaszol).

Maďarský vplyv je viditeľný aj v datívových väzbách (namiesto genitívnych) *Hréchom* odpustsenye (Buneinknek bocsánatja) a v zámenných konštrukciách *Chto tebe sztvorél?* (Ki teremtett tégedet?).

Namiesto štandardných nárečových viet ako *Stal še našim occom* alebo *Stal še človekom* máme v knihách konštrukcie *Ottzom našim sztanól* a *Sztanól tslovekom*.

Syntaktické konštrukcie poznačené maďarčinou sa do prekladov kalvínskych kníh dostali hlavne z dvoch prameňov – zo Szent Biblie z roku 1589 v preklade G. Károliho a z maďarskej knihy žalmov vydanej v roku 1736 v preklade A. Molnára Szenciho.

Český vplyv vidieť najmä pri prekladoch piesní, ktoré pochádzajú z českého amsterdamského kancionálu J. A. Komenského: *Us mi tsasz nasztáva* (Ay giž' mi čas nastáva), *po tobe túsi duse nasa, Tak velitze jeszt nyestsaszlive 'sidlo* (život – Š. Š.) *naso, Udzelis vám szpravodlivosztzi szvojej..., Posvetz uszt nasich mluve nye...*, ako aj pri konštrukciách typu *on jeszt... – jaki 'se on jeszt, jeszt narodzeni*.

Poľský vplyv na syntax kalvínskych kníh možno sledovať pri predložkových väzbách s predložkami *do* a *dlya*: *do* tebe volame, *do* tebe se utzekame, *Dumajtze do* Pana Boha; *Tebe smi vibrál dlya* ochrantza sebe, *dlya* svedomsztva, *dlya* szpansenya nasoho.

11. Lexika kalvínskych kníh

Slovná zásoba kalvínskych kníh, okrem nábožensko-cirkevnej, je stredozemplínska. O tom svedčia stovky slov, ktoré sú dodnes živé v nárečí Malčíc, Bánoviec, Mil-

hoste i širšieho okolia. Napr.: *abo, bo, barz, bevní, birov, bo, britki, buc, čom, dril'ic, durkac, erek, gvalt, hev, hrun, hvaric (hutorec), chitvani, ke'lo, kornaz, lem, lojtra (drabina), merva, napasc, odtel, patrec, pokrutki, pup, prig, priklet, rachovac, sanovac, sumeňe, šatovac, tel'o, tot, tukota, tuňi, valal, ve'lo, zaco, žveredlo (džveredlo)* atď.

Českého pôvodu sú v knihách slová ako *rikatz, szlisetz, ponyevats, mluvitz, polyitskovatz, kdis, jitro, duvernosztz, tehdi, áts, jmeno* atď.

Z lechicko-ukrajinsko-rusínskej oblasti sa do kníh dostali slová *szkarb, trombita, napasztz, lodza, szkripidza, sipki, szumenye, budzinki, obida, redovi, redovčak, jus, zahibely, budóvlya, tzeper, ptitza*.

Zo západnej slovenčiny, pravdepodobne prostredníctvom A. Spáczaya, sa do kníh dostali slová *azda, bik, bisztri, szila, szemeno, brána, tzéra, bahno, deditz, rolye, prikri, potom, mđli, mnoho, prátza, vlásznye* a pod.

Zo strednej slovenčiny je v knihách len niekoľko slov: *volyatzo, hústsava, imánye, láz, tukota*.

12. Záver

Kalvínska reformácia sa v 16. storočí rozšírila na slovenskom etnickom území len v obmedzenom rozsahu (Zemplín, Abov, Uh a časť Gemera). V tom čase ju prijalo asi 10 000 Slovákov. Ani dnes nie je tento stav podstatne iný.

V súčasnosti majú slovenskí kalvíni dva senioráty so slovenskou rokovacou, resp. obradovou rečou – Michalovský a Ondavsko-hornádsky. Michalovský seniorát má 13 matkocirkevných zborov a 11 filiálnych a Ondavsko-hornádsky má 15 matkocirkevných a 12 filiálnych zborov. Okrem týchto seniorátov už nie sú ďalšie slovenské zbory. V Bratislave je pôvodný zbor maďarský, ale konajú sa tam aj slovenské bohoslužby.

Kalvínska cirkev na Slovensku sa od roku 1950 oficiálne nazýva Reformovaná kresťanská cirkev a je jednou z 208 členských cirkví združených vo World Alliance of Reformed Churches (WARC) so sídlom v Ženeve. Dnes majú reformovaní kresťania vyše 70 miliónov veriacich. Ostatné valné zhromaždenie všetkých 208 členských cirkví sa konalo v roku 1997 v maďarskom Debrecíne.⁷

Úspechy či neúspechy kalvinizmu v Uhorsku v 16. – 18. storočí úzko súviseli s úspechmi či neúspechmi stavovských povstaní sedmohradských a uhorských magnátov proti katolíckej cisárskej Viedni, ktorej panovníci sa vyhlasovali za ochrancov katolíckej viery, kým vodcovia povstaní sa vyhlasovali za ochrancov protestantov a ich viery.

Aj keď medzi východoslovenskými kalvínmi v polovici 18. storočia nešlo o organizovaný jazykový a národnouvedomovací pohyb, určitú formu národného uvedo-

⁷ Za informáciu ďakujem p. Mgr. J. Janovčíkovi, členovi predsedníctva Synody Reformovanej cirkvi na Slovensku.

menia mu nemožno uprieť už len preto, že už vtedy sa sami nazývali Slovákmí a svoj jazyk slovenským. V tejto súvislosti nie je nezaujímavé poznamenať, že v ďalších vydaniach kalvínskych kníh od začiatku 19. storočia sa už Slováci nazývajú Slovjakmi a ich jazyk nie slovenský, ale slovjacký. Aj takouto formou sa začínala maďarizácia slovenskej kalvínskej cirkvi.

Literatúra

CSANDA, A.: Slovenské preklady žalmov Alberta Molnára Szenciho z r. 1752. *Studia Slavica Hungarica* XXVIII. 1982, s. 218 – 228.

CSÜRÖS, Z.: A debreceni városi nyomda története 1561 – 1911. Debrecen 1911, s. 325.

CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. T. Sv. Martin 1906, s. 61.

HADROVICS, L.: Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache. Budapest 1942.

KIRÁLY, P.: A kelet-szláv nyelvjárás nyomtatott emlékei. Akadémiai kiadó. Budapest 1953.

KNIEZSA, I. – KIRÁLY, P.: A kelet-szláv nyelvjárás nyomtatott emlékei. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. II. Budapest 1953, s. 409 – 415.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.

LADIKA, J.: Uhorská kalvínska reformácia. Dipl. práca. Gréckokatolícka bohoslovecká fakulta (strojopis), bez vročenia.

SZENCI MOLNÁR, A.: Szenci Molnár Albert költői művei. Régi magyar költők tára XVII, sz. 6. Budapest 1971.

SZENT BIBLIA (preklad G. Károliho). Budapest 1944.

SZIRMAI, A.: *Notitia Historica Comitatus Zempleniensis...* Budae 1804.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Kalvinistische Druckschriften aus Zemplin im Lichte der Gegenwartsforschung. In: *Recueil linguistique de Bratislava* 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1958, s. 112 – 120.

TIMON, S.: Tibisci Ungariae Fluvi Notio, Vagique Ex Parte (Krátky opis uhorskej rieky Tisy a sčasti aj Váhu). Cassoviae 1735.

ŽEŇUCH, P.: K otázkam prekladu žalmov kamaldulskej Biblie a kalvínskeho žaltára z roku 1752. In: *O prekladoch Biblie do slovenčiny a iných slovanských jazykov*. Bratislava, Slavistický kabinet SAV 1997, s. 42 – 52.